

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАСАВВУФНИНГ ЎРГАНИЛИШИГА ДОИР

Масъудхон Исмоилов

Доцент, Тарих Фанлари Номзоди

Мақолада Марказий Осиёда тасаввуф тарихи, хусусан, Нақшбандия таълимотининг тадқиқотчи олимлар томонидан ўрганилиши, мустақиллик йилларида мазкур соҳага бағишлаб ёзилган асарлар ҳақида маълумотлар берилган. Тасаввуф тарихи илмий жиҳатдан асослаб берилган кейинги йилларда нашр қилинган асарлар ҳақида маълумотлар берилган.

***Калит сўзлар:** тасаввуф, Нақшбандия, қўлёмалар, Хожа Муҳаммад Порсо, калом илми.*

Ўзбекистон халқлари маънавий мероси қадимий ва бой тарихга эга бўлиб, уни бирламчи манбалар асосида ҳар томонлама мукамал ўрганиш долзарб муаммолар қаторида туради. Зеро, узоқ мозийдан бошлаб мутафаккир олимлар томонидан яратилган ва бизгача етиб келган ёзма мерос ҳозирги тадқиқотлар учун муҳим илмий маълумотларни ўз ичига олади.

Асарлар давомида халқимизнинг маданий ва маърифий камолотга эришувларида катта аҳамият касб этган тасаввуф тарихини ва унга оид манбаларни ўрганиш борасида олимлар сезиларли ишларни амалга оширдилар. Хожа Аҳрор Валий (1404-1490), Махдуми Аъзам (1461-1542), Абдурахмон Жомий (1414-1492), Алишер Навоий (1441-1501)лар нақшбандия тариқатига оид муҳим асарлар ёзишган.

Мустақиллик йилларида тасаввуф тарихининг ўрганилишига доир тадқиқотларни ўрганар эканмиз аввалги йилларга нисбатан анча катта ишлар амалга оширилганини кўришимиз мумкин.

Таниқли тасаввуфшунос олимлардан Н.Комиловнинг “Тасаввуф”¹, М.Хайруллаев “Буюк сиймолар, алломалар”², З.Қутибоевнинг “Хожа Аҳрор вали”, И.Султоннинг “Баҳоуддин Нақшбанд абадияти”, О.Усмоннинг “Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти”, Г.Наврўзова ва Н.Саффоровларнинг “Амир Кулол ва Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуфий дунёқарашлари”, О.Бўриевнинг “Хожа Алоуддин Аттор”³ ва “Темурийлар даври маънавий мероси тарихидан”⁴, Ҳомиджон Ҳомидийнинг “Тасаввуф алломалари”⁵, Б.Валихўжаевнинг “Хожа Аҳрор тарихи”⁶ ва М.С.Раззоқованинг “Яъқуб Чархийнинг илмий меъроси ва унинг нақшбандия тариқати ривожидан тугган ўрни”⁷ номли рисола ва монографияларини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин, шунингдек, кейинги пайтда тасаввуф соҳасида тадқиқот ишларини олиб борган олимларнинг номларини ҳам айтиб ўтиш лозим. Жумладан,

¹ Комилов Н. Тасаввуф. III китоб. –Т., 1996.

² М.Ҳасаний., К.Қиличева. Ғиждивоний илм аҳллари хотирасида. –Т., 2003.

³ Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор. –Т., 1994.

⁴ Бўриев О. Темурийлар даври маънавий мероси тарихидан. –Т., 2009.

⁵ Ҳомиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. –Т.: Шарқ, 2009.

⁶ Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи // -Т.: Ёзувчи, 1994.

⁷ Раззоқова М.С. Яъқуб Чархийнинг илмий мероси ва унинг нақшбандия тариқати ривожидан тугган ўрни. –Т., 2001.

А.Қаюмов, М.Ҳасаний, Э.Каримов, К.Катгаев, М.Жабборов, Р.А.Тиллабоев⁸ ва Р.Шодиевларнинг⁹ бу соҳадаги ишларини алоҳида қайд этиб ўтиш мумкин.

Р.А.Тиллабоевнинг докторлик илмий даражасини олиш учун ёзган тадқиқотини Марказий Осиёда яшаган нақшбандия тариқатининг шайхлари ва уларнинг ҳаётини ёритиб берадиган манбаларни тарғиб қилишга бағишланади.

Яна шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ўзбекистонлик олимлар чет эллик олимларнинг тасаввуфга оид бир қанча асарларини ҳам ўзбек тилига таржима қилиб, нашрдан чиқардилар¹⁰.

Марказий Осиё халқларининг маънавий ҳаётида салмоқли ўрин туган яссавия тариқатини ўрганиш бўйича ҳам бир қатор илмий ишлар қилинган бўлса-да, бироқ масаланинг манбашунослик асосларига оид тадқиқотлар етарли эмас ва бу соҳадаги манбаларни тадқиқ этиш кун тартибда долзарб илмий муаммолар қаторида турибди.

Яссавия тариқати шайхи Шайх Худойдоднинг араб тилидаги «Баҳр ал-улум» номли ягона нусхада сақланган йирик (минг вараққа яқин) асарини илмий тадқиқ қилиниши мазкур тариқат тарихини ўрганиш билан бир қаторда, Бухоро хонлигининг XVIII асрдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий-маънавий ҳаёти ҳақида ҳам янги маълумотлар беради. Бу борада 2006 йили номзодлик диссертацияси ҳимоя қилинган.

Шунингдек, Шайх Худойдод ва унинг «Баҳр ал-улум» асари бўйича битта мақола ва битта тавсиф эълон қилинган. Улардан биринчиси Шайх Худойдод ва унинг илмий мероси ҳақидаги мақола бўлса¹¹, иккинчиси 2002 йили Германияда нашр этилган каталогга киритилган «Баҳр ал-улум»га қилинган тавсифдир¹². Шунингдек, немис олимаси Анке фон Кюгельген ҳам XVII асрларда Мовароуннаҳрда нақшбандия-муҷаддидия таълимоти тарихига бағишланган тадқиқотида Шайх Худойдоднинг ҳаётига оид айрим маълумотларни қайд қилган¹³.

Шайх Худойдоднинг яссавия тариқати вакили бўлганлигини назарда тутиб, ушбу тариқат тарихига оид тадқиқотлар ва чоп этилган ишларни ҳам билвосита муаммонинг ўрганилиш тарихига киритиш мумкин. Бу соҳада яссавия тариқатининг тарихи ва назарий жиҳатлари ёритилган Ф.Кўпрулу, Ж.С.Тримингэм, Д.ДиУис, В.Нирша, Ҳ.Неъматов, Э.Каримов, Н.Ҳасанов, Ж.Неъматова, М.Ишмуҳамедова ва Абдулҳаким Шаръий Жузжоний, Иброҳим Усмоновлар эълон қилган тадқиқотлар эътиборга молик¹⁴.

⁸ Тиллабаев Р.А. Среднеазиатские агиографические сочинения XV-XVI вв. как ист. Источники. (жития шейхов нақшбандиев). Автореферат... на д-р ист. Наук. –Т., 1994.

⁹ Шодиев Р. Суфизм в народной жизни Ср.Азии. дисс... канд., филоф.наук. –Самарканд, 1993.

¹⁰Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. / тарж. Нодирхон Ҳасанов. –Т.,Истиклол, 1999., Маҳмуд Асад Жўшон.

Ислом., Тасаввуф ва Аҳлок. / тарж. Ва сўнг сўз муаллифи Хожа Сайфуддин Сайфуллоҳ. – Т., Истиклол, 2000.

¹¹ Бабаджанов Б. Худайдад // Ислам на территории бывшей Российской империи / Энциклопедический словарь. Вып.№4. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 92-93.

¹² Каталог суфийских произведений XVII-XX вв. из собраний института востоковедения им. Абу Райхана ал-Беруни Академии наук Республики Узбекистан / Составители: Б.Бабаджанов, С.Гулямов и др. / Ред.кол.: Б.Бабаджанов, У.Берндт, А.Муминов, Ю.Пауль.– Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002.– С.32-33.

¹³ Кюгельген А. ф. Расцвет Накшбандия-муҷаддидия в Средней Трансоксании с XVIII до начала XIX вв. опыт детективного расследования // Сборник статей памяти Фритца Майера. / Составитель А.А. Хисматулин. – С.Пб. Фил.фак.С.ПбГУ, 2001.– С. 297-299.

¹⁴ Koprulu Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara,1991; Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе / Перевод с англ. А.А.Ставиской, под ред. и предисл. О.Ф.Акимовской. – М.: Наука, 1989.; ДиУис Д. Ахмад Йасаи // Ислам на территории бывшей Российской империи / Энциклопедический словарь. Вып.№4. – М.: Восточная литература, 2003. – С.8-12; ДиУис Д. Йасаи // Ислам на территории бывшей Российской империи / Энциклопедический словарь. Вып.№4. – М.: Восточная литература, 2003. – С.35-38; De Weese D. The Eripce of the Kubraviyah in Central Asia // Iranica Studies. – 1988. vol. XXI. – №1-2. – p.45-84; Нирша В. Мировоззрение и суфийские концепции Абу Хафса Умара Шихабуддина Сухраварди: Дисс.... канд. филос. наук. – Т.: Институт философии и права АН РУз, 1990; Неъматов Ҳ. Ахмад Яссавий ҳаётига оид баъзи

Тасаввуфий ёзма манбаларнинг таҳлиliga оид ишларнинг баъзиларида ҳам муаммога қисман дахлдор маълумотлар учрайди. Бу жараёнда Н.Комилов, М.Баратов, О.Усмон, Б.Бобожонов, С.Сайфуллоҳ ва А.Саидов каби олимларнинг ишларини кейинги йилларда қилинган тадқиқотларга мисол тариқасида келтириш мумкин¹⁵.

Булардан ташқари тасаввуф алломалари қаламига мансуб асарларнинг ўзбек тилига таржималари ҳам амалга оширилди, махсус асарлар ёзилди. Бунда сермахсул ижодкорлар сифатида Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, Сайфуддин Сайфуллоҳ, Мирза Кенжабек, Комилхон Каттаев каби олимларни айтиб ўтиш мумкин.¹⁶

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти “Исломшунослик ва ижтимоий фикр” бўлими илмий ходимлари ва Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходимлари томнидан ҳам режа асосида қатор илмий ишлар эълон қилинган ҳамда мутасаввифларимиз асарларининг аслий арабча матни илмий академик услубда таржима, изоҳлари билан катта тиражларда нашр қилинди.¹⁷

Юқорида зикр қилинган тадқиқотлар тасаввуфнинг умумий тарихи ва назарий масалаларига бағишланган. Марказий Осиё минтақаси учун асосий тариқат бўлмиш нақшбандия тариқати ва унинг асосчиси Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаётини ўрганиш борасида ҳам охириги йилларда қатор илмий ишлар эълон қилинган. Нақшбандия тариқати таълимоти ва тарихини ёритувчи манбалар таржима қилинди, қатор китоблар ҳам нашр

саналар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. – №2; Каримов Э.Э. Суфийские тарикаты в Центральной Азии XII-XV в.в.: Дис. ... док. ист. наук. – Т.: Институт истории АН РУз, 1996; Ҳасанов Н.Д. Яссавий ва Ҳазиний: Дисс. ... филол. фан. номзод. – Т.: ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти, 1999.; Нетьматова Ж. Яссавийлик ва унинг ижтимоий-фалсафий фикр ривожигаги ўрни: Дисс. ... филол. фан. номзод. – Т.: ЎЗР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2001; Ишмуҳамедова М. Девони ҳикмат қўлёмалари: Дисс. ... филол. фан. номзод. – Т.: ЎЗР ФА Қўлёмалар институти, 2001.; Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Тасаввуф ва инсон. – Тошкент: “Адолат”, 2001. – 225 б. И.Усмонов ва б. Тасаввуфга кириш. Т.: «Yosh-kuch», 2019.

¹⁵ Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ёзувчи, 1996; Усмон О. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. – Т.: Университет, 1993; Баратов М., Усмон О. Ўрта Осиёда тасаввуф оқимлари // Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1995; Бабаджанов Б. Политическая деятельность шейхов Накшбандия в Мавараннахре (I пол. XVI в.): Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1996; Шу муаллиф. Яссавий ва Накшбандия в Мавараннахре: из истории взаимоотношений (сер. XV-XVI в.) // Учение Яссави: Туркестан, 1996. – С.75-96; Сайфуллоҳ С. Фатво ва тақво китоби. – Т.: Мовароуннахр, 2005. Саидов Акмал. Аттормунослик. Буюк мутасаввиф, шайх ва шоир Фаридуддин Аттормунослик маънавий ва маърифий хазиналари. – Тошкент: “SHARQ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош муҳарририяти, 2013. – Б.42.

¹⁶ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т.: “Шарқ”, 2011. – Б.325. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. – Т.: “Hilol-nashr”, 2014. – 5 жилд.; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нақшбандия: вазифалар, зикрлар. – Т.: “Hilol-nashr”, 2021. – 160 б.; С.Сайфуллоҳ. Улуғ авлиё. Т.: 2017; Машраб Б. Куллиёт. Muharrir, 2017 (нашрга тайёрловчи М. Кенжабек) Т.: 2017. – 528 б.; Каттаев К. Тасаввуф алломалари. Т., 2017. – 320 б.

¹⁷ Ҳаким Термизий. Кайфияти сулук. Тошкент: Наврўз, 2018. Ҳаким Термизий. «ал-Масоил ал-Макнуна» (Яширин масалалар). Самарқанд: 2019. Ҳаким Термизий. «ал-Манҳийёт» (Қайтарилган амаллар). Самарқанд: 2019. Исмоилов М. Нақшбандия таълимотини ўрганишда Хожа Муҳаммад Порсо илмий меросининг аҳамияти. // “Ислом тафаккури” журнали. - № 1. – Тошкент, 2021. – Б. 18 -21. Исмоилов М. Эгамов А. Қадр сурасининг тасаввуфий тафсири // “Ҳидоят” журнали. - № 3. – Тошкент, 2021. – Б. 4-6. Исмоилов М. “Значение научного наследия Ходжы Мухаммад Порсо в развитии учения Накшбандия” мазуида халқаро журналда мақола нашр қилинди. (International Scientific Journal, Theoretical & Applied Science. – Philadelphia, USA, 2021.) Issue: 06 Volume: 98. – P. 369-372. Сўфи Аллоҳёр. Саботул ожизин шарҳи. . – Т.: Ўзбекистон, 2018. – 520 б. (шарҳ М. Исмоиловники). Йўлдошхўжа Хилватий. Мавлуди шариф. – Т.: Академнашр, 2021. – 280 б. (нашрга тайёрловчи М. Исмоилов).

этилди. Масалан, “Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд” асарининг қайта нашри шулар жумласидандир¹⁸.

Бундан ташқари Баҳоуддин Нақшбанднинг халифаси даражасига кўтарилган, ҳаётда ёнма-ён яшаган мутасаввиф олимлар ҳам борки, уларнинг ҳаёти ва ижоди, асарлари ҳам тўлиқ тадқиқ этилмаган.

Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёти ва таълимоти биринчи галда унинг халифалари бўлмиш Алоуддин Аттор (ваф. 1400), Муҳаммад Порсо (1348-1420) ва Яъқуб Чархий (ваф. 1447)нинг асарларида ўз ифодасини топган.

Юқорида таъкидланганидек, Алоуддин Аттор ҳаёти ҳақида устоз Омонуллоҳ Бўриев бир рисола эълон қилганлар. Яъқуб Чархийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига доир монография эса М.Раззоқова томонидан чоп этирилган. Нафақат нақшбандия тариқати, балки тасаввуф таълимотининг назариётчиларидан бири, Хожагон-нақшбандия тариқатининг йирик вакили Хожа Муҳаммад Порсонинг қаламига мансуб асарларни ўрганиш ҳам кейинги йилларда анча жонланиб қолди. Ушбу мутасаввифнинг ҳаёти ва илмий фаолияти борасида ушбу мақола муаллифи докторлик диссертацияси сифати тадқиқотлар олиб бормоқда. Порсонинг ваҳдатул вужуд таълимотига муносабати борасида эса Ж. Холмўминов томонидан докторлик диссертацияси ёқланди¹⁹.

Ёш тасаввуфшунос Комилжон Раҳимовнинг хожагон-нақшбандия тариқати асосчилари – Абдулҳолиқ Ғиждувонийдан Баҳоуддин Нақшбандгача бўлган илк етти раҳбари ҳаёти ва фаолияти ҳақида муфассал ҳикоя қилувчи “Хожагон-нақшбандия тариқати ва етти пир” ва “Моваруннаҳр тасаввуфи тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар)” номли йирик монографиялари нашр этилди. Муаллиф хожагон-нақшбандия тариқатининг вужудга келиши ва ёйилиш тарихи, айна тариқат таълимоти асосларининг илмий асосланган аниқ манзарасини чизиб беради.

К. Раҳимов тадқиқотида Марказий Осиё тасаввуфининг хожагон- нақшбандия тариқати вужудга келгунга қадар бўлган давр тўғрисида ҳам муҳим маълумотларни келтиради. Муаллифнинг фикрича хожагон-нақшбандия тариқати куруқ ерда пайдо бўлган ёки шу пайтгача тасаввур қилинганидек, тўлалигича бошқа ўлкалардан юртимизга олиб келинган таълимот эмас, балки Марказий Осиёда унинг вужудга келиши учун муайян омиллар ва шарт-шароитлар мавжуд бўлган.

Китобда Марказий Осиё тасаввуфининг сўфийлик тариқатларигача бўлган даври муҳим хусусиятлари, асосий ғоялари, йирик намояндалари ва Калободий Бухорий битган “Ат-Таъарруф”, Мустамлий Бухорий қаламига мансуб “Шарҳ ат - Таъарруф” асарларининг сўфийлик орасидаги ўрни, “Шарҳ ат -Таъарруф” асарининг тасаввуфга оид муҳим асар сифатидаги аҳамияти ҳамда унинг ўзидан кейинги тасаввуф манбаларига таъсири батафсил тадқиқ этилган.

Хожагон-нақшбандия таълимоти ўзининг салкам 900 йиллик тарихи давомида ислом олами ва умуман, инсониятга улкан бир маънавий меросни тақдим этган. Мутасаввиф алломаларимизнинг ибратли ҳаёти, дин ва дунё, олам ва одам, илм ва маърифат, ишқ ва муҳаббат ҳақидаги қарашлари, турли илмлар ва мавзуларга бағишланган илмий-адабий асарлари бизга ислом тафаккури тарихи ҳақида қимматли маълумотлар беради. Натижада эса бой тарихимизнинг бир қисмини ўрганишда янги маълумотларга эга бўламиз.

Хулоса қилиб айтганда, Мустақиллик йилларида мамлакатимизда улуғ ажодларимиз, хусусан Хожагон Нақшбандия тариқати таълимоти, тариқат намояндалари ҳаётини ўрганиш ва етказиш борасида самарали ишлар амалга оширилди.

¹⁸ “Мақомоти Баҳоуддин Нақшбанд” (Нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний). - Т: “Ozbekiston”, 2019.

¹⁹ “Ваҳдат ул-вужуд фалсафаси ва унинг Нақшбандия таълимотига таъсири (Ибн ал-Арабий, Муҳаммад Порсо ва Абдурахмон Жомий қарашлари асосида)”, Фалсафа фанлари докт. дисс.. 2021.